
Béla Tomka

A Hitler-jelenség és a Harmadik Birodalom uralmi rendszere

[Hitler and the Power Structure of the Third Reich]

Századok, vol. 127 (1993), no. 2, 312–331.

TOMKA BÉLA

**A HITLER-JELENSÉG ÉS A HARMADIK BIRODALOM
URALMI RENDSZERE**

**BUDAPEST
1993**

Neotipp Nyomdaipari és Kereskedelmi Betéti Társaság
1025 Vöröstorony lejtő 5.
Felelős vezető: dr. Naszályi Gábor

Tomka Béla

A HITLER-JELENSÉG ÉS A HARMADIK BIRODALOM URALMI RENDSZERE

I.

Az úgynevezett Hitler-jelenség a náciizmus történetének közérdeklődésre leginkább számot tartó területe.¹ A náci vezérrel mindmáig kiadványok tömege foglalkozik — meg-megújuló, sőt szinte rendszeres időközökben visszatérő hullámokban —, elsősorban Németországban, de másutt is. Ezekben olykor üzleti megfontolások tükröződnek, hiszen Hitlert jól el lehet adni, olyannyira, hogy e célból még hamisítani is érdemes: a 70-es évek úgynevezett Hitler-boom-ja — melynek során a nyugati írott és elektronikus sajtót, a könyvkiadást újra elárasztották a Hitlert témául választó írások, műsorok, sőt, képregények — a hamisított Hitler-napló emlékezetes botrányával végződött.²

A lázas érdeklődés természetesen nem csupán üzleti indítékú, s nem is újkeletű. Hitler alakja már a kortárs elemzőket lenyűgözte, akik rendszerint szinte démonikus erőt tulajdonítottak neki. Már ekkor kialakultak a Harmadik Birodalomról ma is élő sztereotip elképzelések, melyek szerint Hitler omnipotens vezetőként, úgyszólván egyedül irányította a náci államot, melyben a „Führer” mellett legfeljebb az állam és a párt egyes vezetői rendelkeztek politikai mozgástérrel.³ Hitler neve szinte a náciizmus szinonímájává vált, olyannyira hogy egyes történészek azóta is alkalmassá tartják a náciizmus, illetve a rendszer megjelölésére a Hitler-mozgalom, vagy a hitlerizmus kifejezést.⁴ Érthető ez a Hitler-központúság annyiban, hogy a náci vezér kultusza egészen egyedülálló nem csupán a német, hanem a modern kori egyetemes történelemben is. Minden látszólagos megegyezés ellenére egyetlen uralkodót vagy államférfit sem vett körül az övéhez hasonló aura. Még a korabeli Szovjetunióban sem figyelhetjük meg az első számú vezető olyan — rendkívüli népszerűségén alapuló — integrációs szerepét, mint Németországban,⁵ s ebből a szempontból a „duce”-t sem hasonlíthatjuk a „Führer”-hez: mussolinizmusról sohasem lehetett szó. Hitler képes volt nem csupán az NSDAP „vezér”-évé válni — melyben az 1943-as Mussolini elleni megmozduláshoz hasonló lázadás bizonyosan elképzelhetetlen lett volna — hanem a német lakosság nagy részének, sőt egy ideig túlnyomó többségé-

nek lojalitását is megszerezte. Azáltal, hogy a náci párt politikai céljaira és stílusára jelentősen hatott tevékenysége, kétségkívül rajta hagyta keze nyomát nem csupán a német, hanem a világtörténelmen is. Hitler személyének demonizálásba hajló centrumba állítása azonban — furcsa módon — részben a „mindenható Führer” náci propagandája következményének tulajdonítható, különösen a kortársak körében. Másrészt a világháborút közvetlenül követő korszakban e tipikus ábrázolásmód éppen a „jó Führer”-mítosz ellenhatásának is tekinthető, s a náciizmus kezdeti Hitler-központú megközelítése alkalmas volt arra is, hogy a háború utáni német társadalomban égetően felmerülő felelősség kérdéseire egyszerű és kényelmes választ adjon. Ebből a perspektívából nézve Németország — Hans Mommsen szavaival — „alapjában véve az első nácik által megszállt ország”⁶-gá vált, amely áldozatul esett a demagóg Hitler hatalmi praktikáinak. A Hitler-mítosszal megterhelt, azáltal torzított Hitler-kép hosszú ideig — bizonyos tekintetben napjainkig — meghatározó maradt.

A címben szereplő Hitler-jelenség kifejezés nem csupán, s nem is elsősorban a náci vezér személyiségére vonatkozik. A Hitlert tanulmányozók számára egyébként is feltűnik az ellentmondás, amely a magánszféra szinte teljes hiánya, s a szokatlanul intenzív politikai tevékenység között feszül. Sebastian Haffner szerint Hitlert az újkori történelem majdnem minden más jelentős alakjától megkülönbözteti szélsőségesen egyoldalú élete: „hiányzott nála minden, ami egy emberi életnek normális körülmények között melegséget és méltóságot ad: tanulmányok és foglalkozás, szerelem és barátság, házasság és apaság”⁷ – írja. Életútjának számottevő eseményei szinte teljesen feloldódtak a náci mozgalomban – talán bécsi és világháborús évei, majd az öngyilkossága előtti esküvője kivételével. Ezért is nevezi őt Joachim Fest „Unperson”-nak.⁸

A legérdekesebb és legfontosabb Hitlerhez kapcsolódó kérdések nem Hitler személyéhez kötődnek, nem szoros értelemben vett biográfia-jellegűek, sőt számos dolgot egyszerűen nem szükséges tudnunk Hitlerről ahhoz, hogy jobban megértsük történelmi szerepét és ezen keresztül a Harmadik Birodalmat. A sok életrajzban kimerítően tárgyalt étkezési és más szokásai például mindenképpen ide tartoznak. Mindezek ellenére az utóbbi évtizedek Hitler-kutatását döntően individuálbiográfiai, személyiségközpontú megközelítés jellemezte. A biográfiai bestsellerek máig a „Hitler-Privat”-perspektívából születnek, s a magánéleti kuriózumok iránti közönségigényt például Hitlerrel egykor kapcsolatba került sofőrök, titkárnők és katonatisztek felkutatásával-meginterjúvolásával igyekeznek kielégíteni.⁹ Kevés munka foglalkozik ugyanakkor például a náci vezér népszerűségének és hatásának társadalmi vetületeivel, s keres választ arra a kérdésre, hogy miként vált Hitler a náci mozgalom vezérévé, tett szert a német lakosság körében oly jelentős népszerűsége, s lett a világtörténelem alakítója?

E kérdések megválaszolása során igen nehéz a külső körülmények és a személyekhez kötődő tényezők szétválasztása. A történészek elvileg megegyeznek abban, hogy a Hitler-jelenség értelmezése során sem a teljes perszonalizáció, sem a hasonló mértékű elszemélytelenítés nem lehet célravezető. A viták nem is erről folynak, hanem arról, hogy Hitler történelemformáló szerepének megítélésében miként súlyozhatók az egyes individuális, szocioökonómiai, ideológiai, politikai stb. tényezők. Egy

általános módszertani problémáról — lényegében az individuum történelemben betöltött szerepéről — van szó. Mennyire képes hatni az egyes ember a történelem menetére, milyen jelentőség tulajdonítható neki az interpretációban? Hogyan választhatók el a vak erők, a személytelen tényezők a személyekhez kötődőektől? Képes lehet-e egyáltalán egy biográfia a történelmi folyamatban összefonódott individuális és társadalmi faktorok megfelelő súlyozására, a Hitler-sikerek endogén-exogén tényezőinek szétválasztására?

Hitler személyiségének egyes vonásai — pl. szónoki képessége —, mint sikereinek zálogai, már a kortárs Konrad Heiden magyarul is olvasható munkája — Hitler első komoly életrajza — óta állandóan visszatérő motívumok az irodalomban. Heiden „beszédművész”-ként emlegette Hitlert,¹⁰ s arról írt, hogy szónoki tehetsége — a meggyűlések hatásos megrendezésének adottságával párosulva — tette lehetővé nagy tömeghatását: „Hitler gyűlésein nincsenek végül hallgatók, hanem csak résztvevők - ez az ő sikerének első nagy titka.”¹¹ Beszédeinek hatásosságát az adja továbbá, hogy „szónoklása tetőpontján önmagától elcsábított ember ő, és akár a legtisztább igazságot mondja, akár vastagon hazudik, az amit éppen mond abban a pillanatban, mindenestre annyira lényének, hangulatának, egész cselekvése mély szükségyszerűségéről való meggyőződésének kifejezése, hogy még a hazugságból is az őszinte igazság varázsarama ömlik át a hallgatókba. Az embernek és szavának egy-sége: ez sikerének (...) nagy titka.”¹²

Alan Bullock — a háború után sokáig legtekintélyesebbnek számító Hitler-biográfus — szerint is, „Hitler volt a történelem legnagyobb demagógja,”¹³ s rajta kívül még sok történész véli úgy, hogy beszédeinek tempója, ritmusa, hangsúlyozása, dinamikája, hanghordozása és hangszíne sokkal fontosabb volt, mint maga a tartalom.¹⁴ Bullock életrajzában Hitlert — Hermann Rauschninghoz csatlakozva¹⁵ — mint egy machiavellisztikus, minden lelkiismeret nélkül hatalomratörő, elvtelen oportunistát, alapjában irány nélkül tevékenykedő politikust ábrázolja, aki a „nihilizmus forradalmát” hajtja végre pártjával, az akaratát a társadalomra erőszakoló NSDAP-val. Következésképpen az egész Harmadik Birodalom megértésének kulcsa Hitler megértése — véli Bullock —, még akkor is, ha a nácik hatalomrajutása társadalmi-gazdasági-pszichológiai tényezők eredménye is volt. A maga nemében zseniális Hitler politikusi vénájába ragyogó szónoki képessége mellett beletartozott a blöffölés és a demagógia, emellett mint teátrális-kultikus tömegrendezvények rendezője is kitűnt, képes volt a cselekvési alternatívákat gyorsan felismerni, s hidegvérűen, kockázatot is vállalva cselekedni, beleélni magát az ellenfél pozíciójába stb. Hatalmát szinte kizárólag ezeknek a démonikus tulajdonságainak, akaratának köszönheti: „Bármennyire fontos is volt a külső segítség, Hitler sikereinek alapja saját energiája és politikai vezetői képessége volt.”¹⁶ —írja Bullock.

A 70-es években született Hitler-életrajzok jellemzője az a törekvés, hogy a háború utáni időszak említett „demonizáló” tendenciáit kiiktassák. Fokozottan jelentkezett bennük a felismerés, hogy Hitler bizonyos területeken valóban az átlagtól eltérő képességekkel és adottságokkal rendelkezett, de összességében semmi sem predesztinálta őt arra, hogy „Führer” legyen, s különösen nem későbbi — negatív értelmű — világtörténeti szerepére. Az eddigi valószínűleg legsikerültebb munkát, Joachim Fest „Hitler”-jét is ez a szemlélet jellemzi. Fest közel ezerkétszáz oldalas

könyvében hangsúlyozza, hogy tulajdonképpen aligha érné meg Hitler életének „ábrázolása és interpretációja, ha nem jelennének meg benne a személyesen túli tendenciák és viszonyok, s biográfiája nem lenne egyszersmind a kor életrajza is”.¹⁷ Ezért nem csupán Hitler élettörténetét írja meg, hanem igyekszik azt korába ágyazni, főként mint politikust, s nem mint magánembert ábrázolva „hőst”. A náci vezér szegényes jelleme és nagy hatástörténete közötti ellentmondást a „szociális karakter” fogalmával próbálja feloldani – ami annyit jelent, hogy Hitler személyiségében „korának minden félelme, ellenállási érzése és reménye”¹⁸ tükröződik. Fest azonban ezt az úgynevezett megfelelési tézist (Korrespondenzthese), azaz a „hős” és korszakának megfelelését, a közöttük lezajló cserefolyamatot nem követi végig, nem dolgozza ki meggyőzően. Túlzottan Hitler korai éveire koncentrál, elhanyagolja a társadalmi és gazdasági tényezők elemzését, a kultúr-, eszme-, és politikatörténeti megközelítések dominálnak benne.

Fest és Bullock munkái alapján úgy tűnik, hogy a hagyományos Hitler–életrajzok lehetőségei sok tekintetben kimerültek. Hiszen még ezek a briliáns, műfajukban kiemelkedőnek számító alkotások is csak részletekben képesek gazdagítani Hitler–képünket, nem nyújtják hatástörténetének korábbinál meggyőzőbb interpretációját. Talán ez is oka annak, hogy Hitler életének ábrázolásába a pszichológia, illetve a pszichoanalízis is bekapcsolódott.¹⁹ A pszichohistóriának nevezett tudományágban — amely a történetírás egyes problémáit a modern pszichológia, elsősorban a pszichoanalízis módszereinek segítségével igyekszik megoldani — talán éppen Hitlerről született a legtöbb tanulmány az utóbbi két–három évtizedben.

Az amerikai pszichoanalitikus Walter C. Langer már a háború alatt, 1943-ban, az amerikai Office of Strategic Services (hírszerzés, a CIA elődje) szolgálatában egyfajta „távpszichiátriával” vizsgálta Hitler személyiségét, főként azzal a céllal, hogy az így nyert információkat a pszichológiai hadviselés felhasználhassa, például annak megállapítására, hogy a katonai vereségekkel bekövetkezhete-e a „Führer” öngyilkossága. Langer munkatársaival — egyébként kimutatva a náci vezér személyiségében az öngyilkosságra hajlamosító jegyeket — főként Hitler írásainak, beszédeinek feldolgozását végezte el, s a vele valamilyen formában kapcsolatba került, majd emigrált személyek visszaemlékezésére támaszkodott. Langer ilymódon csak töredékes és igen megbízhatatlan forrásokkal tudott dolgozni, ekkor még szinte teljesen hiányzott minden — a pszichoanalízis szerint a személyiség kialakulásában döntő — gyermekkorra, ifjú évekre vonatkozó anyag. Könyvének nyilvánvaló gyengesége ezenkívül, hogy érdemtelenül nagy súlyt biztosít egyes kétes — például Hitler szexuális életéről tett — vallomásoknak. A történetírói módszereket teljesen figyelmen kívül hagyva, a páciens klinikai képébe illő mozaikokat hangsúlyozottabban vette figyelembe az ábrázolás során, mint másokat, s emellett a „neurotikus pszichopata” Hitler betegségét állítja az egész náci rezsim történetének középpontjába.²⁰

A műfaj témánkhoz kapcsolódó legjelentősebb munkája az amerikai Rudolph Binion nevéhez fűződik, aki — tudatos önkorlátozást alkalmazva — Hitler agresszív antiszemitizmusának és élettér–politikájának eredetével foglalkozik.²¹ Kiindulópontja szerint a traumatikus élmény túlságosan fájdalmas ahhoz, hogy feldolgozzuk őket. Az elmebetegségen és a traumatikus neurózison kívül kiút lehet, hogy újra átéljük az eseményt, mégpedig úgy, hogy „helyére egy új élményt alkotunk, s ezt tudattalanul

a réginek tartjuk, míg a közöttük lévő kapcsolatot nem vesszük tudomásul. A régi élmény minden emocionálisan megterhelt komponense az újba lép be — rendszerint sokkal erősebben és fordítottan...”²² A traumatikus élmények e feldolgozási módja Hitler cselekvéseinek mozgatórugóit is magyarázza — véli Binion.

Más „pszichotörténész” szerzőkhöz hasonlóan az ő interpretációjában is kiemelt jelentőségű Hitler anyakötődése. Ennek kialakulásában a fő szerepet az játszotta, hogy Klara Hitler rövid időn belül három gyermekét veszítette el, így Hitler testvérei pótlékává is vált számára. A gyógyíthatatlan mellrákban szenvedő anyát egy zsidó orvos, Dr. Eduard Bloch kezelte, akit Hitler egy igen drága, a korban divatos, de bizonytalan terápia alkalmazására ösztönzött. Ez az úgynevezett jodoform-kúra azonban — az általa okozott rendkívüli szenvedés ellenére — nem járt sikerrel, Klara Hitler 1907-ben meghalt. Binion szerint Hitler ugyan egész életében hálát mutatott az orvos iránt, tudat alatt azonban anyja gyilkosának tartotta: Bloch-komplexus alakult ki nála, az orvos a zsidó „nyereségvágy” szimbólumává vált, ami az — anyja által megszemélyesített — Németországért való élethalálharcban győzedelmeskedett a — Hitler által képviselt — önfeláldozás felett.²³ Nem véletlen, hogy Hitler a „rák”, „fekély” stb. kifejezéseket használta a zsidósággal kapcsolatban — állítja Binion —, ugyanazon szavakat, melyeket a zsidó orvostól anyja gyógyításakor hallott. A szerző érvelésében központi elem, hogy a zsidóság ily módon a német nép megmérgezőjévé vált Hitler számára.

Ez a tudatalatti tartalom akkor került felszínre, amikor Hitler 1918 végén Flandriában gáztámadás szenvedett, s ennek következtében időlegesen megvakult. A pasewalki kórházban fekvé mintegy átélte anyja mérgező halálát, vele egyidejűleg pedig a német háborús vereség traumáját is. „Politikai hivatása a nemzeti összeomlással párhuzamosan lezajló személyes összeomlásában gyökerezett – a vereség miatti nemzeti sokkot kísérő gáztraumában.”²⁴ Itt határozta el ugyanis Hitler — egy hisztérikus rohamot követően —, hogy politikus lesz. Mint később maga mondta, világossá vált számára, hogy a zsidóságtól kell megmentenie népét. A zsidóság évtizedekkel későbbi tömeggyilkossága Binion szerint Hitler 1907-es traumájának következménye volt. Antiszemitizmusa, „a mérgező megmérgezése”,²⁵ az anyja halálkínjában érzett bűnösségére adott reakciója volt.²⁶ Hitler törekvése az elvesztett német területek visszaszerzésére szintén az anyától való pre-ödipális függőségből eredeztethető. Az anya táplálékától való függőségét fordította át az „életter” megszerzésének programjává.

Binion úgy véli, hogy a hitleri anyatraumához hasonló érte magát a német nemzetet is a világháborús vereséggel, s nyomában a területi veszteségekkel — az új háborúval és a keleti területszerzéssel ezt próbálták ellensúlyozni. Hitler személyes hatalmának alapját éppen saját individuális és Németország kollektív traumájának megfelelői jelentették: „Hitler a németiség traumája okozta igényekből született, összeomlása időben egybeesett Németországgal, s tervei kiegészítették azét.”²⁷ Binion munkái különösen Hitler patológikus zsidógyűlöletének magyarázata szempontjából lehetnek tanulságosak. A pszichoanalitikus módszer történeti alkalmazásának fő metodológiai problémái azonban fennmaradnak, annak ellenére, hogy ő már — Langetól eltérően — összegyűjtötte a Hitler ifjúságára vonatkozó anyagot is. A pszichoanalízis ugyanis az analitikus helyzet interakcióját feltételezi, ami a történész és

a „vizsgált” személy között nyilvánvalóan hiányzik. Hitler nem mesélte el életét a pszichiáter rendelőjében, az orvos — illetve a pszichotörténész — nem tudta a klasszikus módszerekkel feltárni Hitler vágyait, érzéseit, ösztöneit, nem volt képes rákérdezni álmaira stb. Ettől a kritikai megjegyzéstől eltekintve is kétséges, hogy az individuálpaszichológiai fejtegetések — esetenként lebilincselően érdekes gondolatmenetük, s briliáns belső logikájuk ellenére — valóban jelentősen gazdagítják-e történeti tudásunkat. Hiszen szükséges-e gázmérgezés átélése ahhoz, hogy a korban valaki Hitlerhez hasonlóan szélsőséges fajelméleti nézeteket valljon? A zsidóüldözésekben résztvevő náciknak nyilván nem mindegyike szenvedett Hitlerhez hasonló traumát, hanem „egyszerűen” a társadalmi környezet formálta őket hasonlóvá. Binion szerint Hitler azért akarta újra nagyvá tenni Németországot, hogy kompenzálja anyja halálát. Ez sem tűnik az agresszív német külpolitika elfogadhatóbb magyarázatának, mint például a versailles-i szerződés okozta nemzeti sérelmek sorozata.

Binion munkájának legkevésbé meggyőző része, amely összefüggést keres Hitler individuális pszichopatológiája és a német társadalomban elért sikerei között. Hogyan vált lehetségessé, hogy a pszichohistória állítása szerint zavart személyiségű Hitler képes volt a döntően nyilván egészséges személyiségű emberekből álló társadalomban elfogadtatni céljait? Más megfogalmazásban: „Adolf Hitler gyermekségtörténete bizonyosan rendelkezik számtalan párhuzammal és analógiával, s így ez semmiképpen sem tekinthető egyedinek. Egyedi volt azonban Hitler politikája maga.”²⁸ Milyen körülmények, társadalmi adottságok tették lehetővé ezt a politikát? Megfelelő módszertan híján Binion végül — határozott ígérete ellenére — nem kínálja Hitler sikerének elfogadhatóbb értelmezését, mint a hagyományos, illetve a társadalomtörténeti interpretációk.

Összefoglalóan megállapíthatjuk, hogy a pszichohistóriai értelmezések legjobbjai kétségkívül alkalmasak néhány eddig alig vizsgált kérdés megválaszolására, a történész eszköztárának bővítésére. Amennyiben vizsgálatuk középpontjában az individuum áll, s ennek cselekvési motívumait kutatják, új, releváns ismeretekhez vezethet a módszer alkalmazása. Eközben azonban az interpretációk — minden ellenkező irányú törekvésük ellenére — mintegy „vértranszfúziót adnak”²⁹ a személyiség kultuszának, elhanyagolják a tágabb társadalmi-politikai környezetet, strukturális összefüggéseket, s így aligha kerülhetik el a monokauzális magyarázat veszélyét. Nem egyszerűen a pszichohistória, hanem a biográfia mint műfaj problémájával állunk tehát szemben. Hans-Ulrich Wehler mondataiban is ilyen értelmű szkepszis tükröződik: „...a történeti kutatás a társadalmi, individuumon túli motívumokra és hatásokra, s nem az ún. individuális motívumokra kell koncentrálnon. Ezért az analitikus szociálpaszichológiának lényegesen nagyobb az értéke a történész számára, mint az individuálanalízisnek... Ha azonban biográfia születik, akkor az a pszichoanalízis segítségével történjen.”³⁰

Szimptomatikus, hogy több újabb Hitler-elemzés tudatosan elutasítja az életrajz-központú feldolgozásmódot. Sebastian Haffner — más szempontból problematikus — munkáján kívül³¹ mindenekelőtt J. P. Stern könyvét kell megemlítenünk. Az angol szerző is Hitler hitvallása, valamint a német nép értékei és meggyőződése közötti kapcsolatot, vagyis a náciizmus kultúrtörténeti gyökereit kutatja. Szemantikai eszközökkel vizsgálja a 20-as és 30-as évek németországi nagypolgárságának meg-

nyilvánulásait, s arra a következtetésre jut, hogy Hitler „csupán kortársainak nagyon konkrét félelmeit és aspirációit” testesítette meg, juttatta kifejezésre,³² hiszen még olyan, a nációkkal szemben álló kortársak, mint S. Freud, F. Kafka vagy Thomas Mann nyelvében, stílusában, gesztusaiban is jelentős egyezések állapíthatók meg Hitlerével, ami annak sikereit magyarázhatja.

Vannak azonban olyan, Hitlert az interpretáció középpontjába állító munkák, melyek az előbbieknél is lényegesen jelentősebben gazdagíthatják ismereteinket a Harmadik Birodalomról. Ezek sem Hitler életének a nagyközönséget talán fokozottan érdeklő, de alapjában kevésbé fontos részleteit vizsgálják, nem Hitler gyermek-ségtörténetének és individuális traumáinak tulajdonítanak nagy szerepet. Míg az életrajzok hagyományosan azzal foglalkoznak, hogy mit és miért mondott-gondolt-cselekedett Hitler, ezeknél lényegesen fontosabb lehet a történeti megismerés szempontjából például annak ismerete, hogy miként viszonyultak hozzá a társadalom különböző rétegei, milyen image-el rendelkezett. Vagyis az individuál- helyett a szociálpszichológiai aspektusok tanulmányozása vihet lényegesen közelebb a Hitlerhez kapcsolódó legfontosabb kérdés megválaszolásához: milyen körülmények tették lehetővé hatalomrakerülését s tartós hatását?

Lothar Kettenacker a náciizmus sikereit — megszokott módon — főként kispolgári-középosztálybeli gyökereire vezeti vissza, azoknak azonban nem csupán szocioökonómiai, hanem szociálpszichológiai aspektusait is kiemelt fontosságúnak tartja. A náci előretörésének hátterét mindenekelőtt az jelentette, hogy „egy ideológiailag és politikailag még nem artikulált mentalitás”,³³ mégpedig a kispolgári, intoleráns „népézés” (Volksempfinden) exponensei voltak. Véleménye szerint Hitler helyzetét „Führer” volta még nem magyarázza megfelelően, miként a Goebbels által manipulált Hitler-kultuszt sem. Társadalmi háttere, megjelenése, ízlése, másodrangú, meg nem értett művészként és frontkatonaként bejárt életútja teszi őt korának par excellence kispolgárává, „representative individual”-lé. Hitler képes lehetett az alsó középosztály vágyainak kifejezésére, melyek tartalma a modernitás minden nem technológiai aspektusának tagadása volt, s melyeket részben a munkásság is osztott. A náci propaganda legvonzóbb ígérete a német társadalom osztálykonfliktusoktól való megszabadítása, egyfajta korporatív vagy preindusztriális társadalom megteremtése, illetve helyreállítása volt. Ezt Hitler, az erős ember, a „Volkskaiser” valósíthatta meg.

Hitler hatástörténetének egy új interpretációs vonulatát jelentik az angol Ian Kershaw munkái is, melyek Hitler mítoszával foglalkoznak. Kershaw főként bajorországi állami és pártszervek hangulatjelentései és bírósági jegyzőkönyvek alapján rekonstruálja a korabeli német közvélemény Hitler-képét. Úgy véli, hogy „e mítosz képezte a rezsim döntő integrációs erejét.”³⁴ Már a weimari időkkel kapcsolatban is megállapítja, „hogy a vonzerő, melyre a náci mozgalom a növekvő állam- és gazdasági válság ezen szakaszában szert tett, Hitler vezető alakjának, illetve az egyre inkább kibontakozó Hitler-mítosznak volt köszönhető – valószínűleg sokkal inkább, mint az NSDAP világnézeti jelszavainak és társadalmi ígéreteinek.”³⁵ Így volt ez később is. Kershaw kutatásai szerint a Harmadik Birodalom integrációs teljesítményei nem a náci párt és világnézete következtében, hanem annak ellenére, nem

utolsósorban a Führer-mítosznak köszönhetően jöttek létre – éppen ez adja a Hitler-mítosz jelentőségét.

Hitler image-e kettős természetű volt. Egyfelől – különösen külügyekben – mint tévedhetetlen és bölcs államférfi volt ismert, aki erejét megfeszítve, s a felelősség minden terhét magára vállalva dolgozik nemzete – s nem pártja, vagy osztálya – érdekében. Dicsőséget dicsőségre halmoz a külügyekben, a Rajna-vidéket illetően éppúgy, mint az Anschluss, vagy a müncheni szerződés kapcsán. Másrészt és mindenekelőtt Hitler a nép fiaként jelenik meg, aki szinte az összes pozitív emberi tulajdonsággal rendelkezik, a kedvességtől a bátorságig, az egyszerű életviteltől a nagyvonalúságig, szereti a gyermekeket és az állatokat, s természetesen vallásos is.³⁶

Hitler rendkívüli vonzereje és népszerűsége, integrációs ereje ellentétben állt jelentéktelen megjelenésével, s nem magyarázható élettörténetével, személyes adottságaival – pl. szónoki képességeivel – sem, de még csak nem is csupán tevékenységének eredménye volt. Emellett világnézete sem jelenthette az alapot minderre: ideológiájának magva, azaz antiszemitizmusa, szociáldarwinizmusa, élettérelmélete alig játszott közre népszerűségében.³⁷ A Führer-hit kialakulásában a goebbelsi propaganda kifinomult manipulációi sem döntőek – bár ezek katalizátor szerepe kétségkívül jelentős volt. Az említett mítikus Hitler-képet „éppen annyira maga a lakosság alkotta, mint amennyire propagandisztikusan beleszugerálták (hineinprojizieren)”.³⁸ – állítja Kershaw. Vagyis a Hitler-mítosz kialakulásában „a politikai és társadalmi mentalitások és értékelképzelések játszottak közre, melyek a lakosság különböző részeiben egy egyedi sajátosságokkal rendelkező Führer alakja iránt különös fogékonyságot alakítottak ki, ebben egyidejűleg a 20-as évek német társadalmának meghatározott szocio-politikai struktúrái is tükröződtek.”³⁹ A nemzeti egység és nagyság, a katonai erő letéteményese a világháború előtti Németországban a császár volt, melyet egyfajta pszeudovallásos imádat is körülvett. Az osztálykonfliktusok fokozódásával a politikai jobboldal számára mind fontosabbá vált ez a misztikus szerep. A háború, a forradalmak és Weimar turbulens korszakában tovább fokozódtak ezek a várakozások, s kedvező feltételeket teremtettek a Hitler-mítosz keletkezésének. Először még csak az NSDAP-n belül, ahol – Hitler bebörtönzése után – a 20-as évek közepétől alakult ki a mítosz, melynek funkciója nem utolsósorban a párton belüli ellentétek csillapítása volt. Igazán jellemzővé, a párt arculatát döntően meghatározóvá azonban csak 1930 után vált, s ekkortól kezdett terjedni a német társadalom egészében is.

A Hitler-mítosz – írja Kershaw – a weberi „karizma”-fogalommal közelíthető meg leginkább. Bár az alattvalók szemében a vezér rendkívüli teljesítményekkel és tulajdonságokkal rendelkezik, Max Weber szerint a karizmatikus autoritás sokkal inkább a követők tudatának, mint a vezér tényleges érényeinek következménye, vagyis a karizma társadalmi tényezők folytán alakul ki. A mítosz önállósulására éppen Hitler háborúval kapcsolatos magatartásának közvélemény általi megítélése a legjobb példa: a háború kitörésekor széles körben elterjedt volt a nézet, hogy Németországot Hitler minden „békeerőfeszítése” ellenére kényszerítették bele a háborúba.⁴⁰

Igen jellemző ebből a szempontból, hogy a rossz párt és jó vezére közvélemény általi megkülönböztetését a rezsim minden válsága csak erősítette. Amikor például Hitler kegyetlenül leszámolt Röhm-mel, a korrupt és zűrzavart okozó helyi párt- és

SA-vezérek határozott és erőskezü megfélemezőjeként, a rend helyreállítójaként ünnepezték. Image-e a katolikus egyházzal való összeütközés idején is javult, ekkor Hitler a társadalom előtt ismét a mérsékelt pozíció képviselőjeként lépett fel pártjával szemben. A gazdasági és külpolitikai, majd a kezdeti hadisikerek tovább erősítették nimbuszát, ami meglepően tartósnak bizonyult, s még 1943-ban is hatékony mobilizáló erőnek számított. Igaz, népszerűségének eróziója már 1941 végétől, tehát Sztálingrád előtt megkezdődött, és egyébként sem volt a társadalom minden rétege egyformán fogékony rá: a pártaktivisták, a fiatalok és a frontkatonák mutattak különösen nagy szenzibilitást.

Kershaw egyik legfontosabb eredménye annak bemutatása, hogy a náci ideológia magva milyen csekély hatással volt a lakosság többségére. A rezsim sokkal inkább a tradicionális, konvencionális erkölcsi értékek hangsúlyozásával tudta népszerűségét fokozni. „Hitler csodálata kevésbé nyugodott a náci ideológia bizarr és misztikus tanain, mint olyan társadalmi és politikai értékeken (...) melyek a Harmadik Birodalmon kívül sok más társadalomban is megtalálhatók...”⁴¹ Mint láttuk, Hitler a zűrzavart okozó párttal szembeni nyugodt tényezőként tett szert népszerűsége, s külpolitikai és kezdeti katonai sikerei is főként azért váltottak ki egyöntetű lelkesedést a lakosságban, mert azokat békés módon, illetve — korabeli kifejezéssel — „vértelen tábornok”-ként, kevés áldozattal érte el.

*

Hitler megismert képességei nem jelenthették sikereinek döntő faktorát. Csak a korabeli instabil német társadalomban érvényesülhettek olyan „erényei”, mint fanatizmus, vagy kiliasztikus küldetéstudata. Sőt, propaganda- és szónoki képességeit sem tudta volna hasonlóan kamatoztatni másutt, mondjuk az Egyesült Államokban, vagy Angliában, de a későbbi Németországban sem. Éppen ezért Hitler népszerűségének legfontosabb tényezői a hosszú- és rövidtávú „külső” körülményekben rejlettek, mint a Weimari Köztársaság instabilitása, a német nemzetfejlődés problémái, a versailles-i békék ellentmondásai, az infláció stb. Ebből következően a biográfiák — bár mindenképpen mellettük szól, hogy a történeti munkák közül a leginkább képesek széles rétegekhez eljutni — úgyszólván műfajuk foglyai: a történelmet mint autonóm cselekvők által alakított folyamatot értelmezve nem tudják elkerülni az erős perszonalizációt, megközelítési módjukból következően messze a valóságoson felüli jelentőséghez juttatják „hősüket”. Hitler személyére koncentrálva fennáll a veszélye annak, hogy leegyszerűsítik a náciizmus térhódításának sokrétű szociálökonomiai és szociálpszichológiai feltételeit. Úgy tűnik tehát, hogy Hitler Harmadik Birodalomban betöltött szerepének értelmezésére sokkal inkább alkalmas a Ian Kershaw által fémjelzett megközelítés, annak ellenére, hogy a sikerek szociálpszichológiai hatásmechanizmusának kidolgozásával jórészt ő is adós marad, nem ad meggyőző magyarázatot a Hitler-mítosz keletkezésére. Kershaw kutatásai — melyek a kortárs Hitler-irodalom talán legizgalmasabb és legtöbbet ígérő vállalkozásai — aláhúzzák Hitler kiemelkedő jelentőségét a Harmadik Birodalomban. Nem individuumként, hanem a társadalom várakozásait és vágyait megtestesítő politikusként igazolódik azonban nagy szerepe, akinek integrációs funkciója alapvető fontosságú a náci Németországban. Egyetérthetünk Martin Broszat Kershawhoz kapcsolódó megjegyzésével: ebben az

értelemben „Hitler nem mint személy, hanem végsősoron maga is mint egyfajta „struktúra” értelmezhető.”⁴²

Ez az interpretáció egyben jelzi a jelenkori Hitler-kutatás talán legmarkánsabb irányát is: a diktátor háború alatti és utáni demonizálásának felszámolását, életének és bizzar személyiségének részletei helyett image-nek, az alakjához tapadó mítoszoknak kutatását. Emellett, úgy tűnik, hogy ez a megközelítés képes leginkább feloldani az értelmezések szélsőséges polarizálódását azzal, hogy elismeri Hitler jelentőségét, ugyanakkor azt nem perszonalizáló módon, hanem karizmatikus uralmára koncentrálni teszi. Ezt az értelmezést támasztják alá a náci állam uralmi rendszerének vizsgálatában elért újabb eredmények is, melyekről a következő rész szól.

II.

Hitler hatalmának nem volt intézményes korlátozása. A birodalmi elnök és a kancellár jogkörének egyesítése után formálisan sem volt senkinek alárendeltje, a felhatalmazási törvény pedig rendkívüli hatalmat biztosított számára. Azonkívül, hogy a Reichswehr felelősödött rá, Hitler a hadsereg főparancsnokságát is átvette, az addig is alig működő kabinet pedig 1938-at követően még formálisan sem ült össze.

A hatalomkoncentráció e valóban impresszív tényei alapján a nyugati történetírás főárama — mint erre már utaltunk — a világháborút követően egy jól szervezett, szigorúan centralizált, monolitikus terrorrendszernek tartotta a Harmadik Birodalmat,⁴³ melyben a társadalom, a gazdaság a diktatórikus rezsimnek minden területen alárendeltje volt, s amely — éppen a centralizáltságból következően — igen nagyfokú hatékonysággal működött. E kép kialakulásában nyilvánvalóan megmutatkozott az 50-es évek totalitarizmuselméleteinek hatása, s megfelelt a náci rendszer önábrázolásának is, amely szerint a Führer-államban minden jelentős döntés forrása a vezér, s a hierarchikus döntési struktúra egyértelmű tőle lefelé, egészen a pártelvtársakig. Ennek alapján terjeszthette a propaganda a Hitler-mítoszt: a Führer mindent tud, s tervszerűen cselekedve valósítja meg céljait.

Egyes szerzők — nem nagy hatást gyakorolva — igen korán megkérdőjelezték a hitleri hatalomgyakorlásnak ezt a felfogását. Az amerikai emigrációba kényszerült Ernst Fraenkel már a Harmadik Birodalom fennállása idején ábrázolta a náciknak tulajdonított totális rendszer és a gyakran kaotikus valóság közötti ellentmondást. A párt és az állam dualizmusa kapcsán egy kettős államról írt, melynek örökölt funkciói (Normenstaat) és a náci terrorrendszer szolgálatába állított újabbak (Massnahmenstaat) között komoly ellentét feszült.⁴⁴ A szintén emigrált Franz Neumann hasonló következtetésre jutva a zsidó eszkatológia szörnye nyomán Behemoth-nak nevezte el a Harmadik Birodalmat, melyben a hagyományos, racionális állam feloldódása az amorf pártban egyre fokozódó mértékben vezet káoszhoz, „szervezett anarchiához”.⁴⁵

A 60-as évek óta fokozatosan kiegészült ez a kép. Az amerikaiak által a háborúban lefoglalt és elszállított levéltári anyagok visszaszolgáltatásával a tradicionális történetírói módszereket újjal kiegészítő német kutatás számára ugyanis ekkoriban új lehetőségek nyíltak a náci uralmi rendszer tanulmányozására. E vizsgálódások

eredményeként egyre inkább megkérdőjeleződött a monokratikus belső struktúra léte, vagyis az, hogy a különböző uralmi tényezők érdekeit és értékeit csak Hitler közreműködésével voltak képesek érvényesíteni a többiekkel szemben, sőt rajta kívül az uralmi tényezők súlya egyenesen elhanyagolható volt.⁴⁶ Mind többen hangsúlyozták a „parazitaszerű, egyre szaporodó hatóságok, náci szervezetek közötti, gyakran egyenesen anarchikus konkurenciát, a szektorális különhatalmak létrejöttét, az államszervezet folyamatos szétzúllását. Edward Peterson például a jellemző „The Limits of Hitler's Power” (Hitler hatalmának korlátai) címmel írt könyvet 1969-ben.⁴⁷ A náci uralmi rendszer elemzésének ezen új interpretációs iránya először csupán rejtetten, az utóbbi másfél évtizedben azonban mind nyíltabban csapott össze a hagyományos felfogással.

Vitájukban a Harmadik Birodalom értelmezésének megannyi problémája tükröződik. Hitler szerepe az individuum történelemformáló képességével összefüggő történetfilozófiai kérdéseket vet fel, az erkölcsi dilemmák jelenlétét pedig az jelzi, hogy a történészek gyakran kölcsönösen a rezsim értelmezésének leegyszerűsítésével, s ezáltal felmentésével (Verharmlosung) vádolják egymást az erősen emocionális töltetű vitákban. A nézőpontok polarizálódását jellemezve Klaus Hildebrand egyenesen arról ír, hogy a kibékíthetetlennek tűnő pozíciókban „a Harmadik Birodalom két valósága és két története jelenik meg...”⁴⁸

Az ellentétes értelmezések megjelölésére szokásossá vált a funkcionista–intencionalista megkülönböztetés. E fogalmakat a brit Timothy Mason használta először.⁴⁹ Az első irányzat a rezsim strukturális–funkcionális elemzésére helyezi a hangsúlyt, kiemelten tanulmányozva a Harmadik Birodalom döntéshozatali mechanizmusát, a polikratikusnak tartott náci politika erőcentrumainak egymásrahatását, mivel meggyőződése, hogy ezek döntően befolyásolták az események alakulását, sokkal inkább, mint a cselekvők világnézete, illetve céljai. A másik áramlat ezzel szemben a diktátor szándékainak és személyiségének tulajdonít döntő fontosságot. A funkcionista–intencionalista fogalmakat — melyek mellett hasonló jelentéssel a revizionista–tradicionalista, programológ–strukturális elnevezések is forgalomban vannak — sokan pusztán „címkézésnek” tartják. Az valóban bizonyos, hogy e megjelölések némileg leegyszerűsítve tükrözik a pozíciókat, így csupán megközelítően alkalmasak az orientációra. A funkcionista–intencionalisták ugyanis nem hagyják figyelmen kívül a cselekvő személyiség szerepét a történelem alakításában, miként az intencionalisták sem zárólag a Hitler–faktorral érvelnek. Ezenkívül jónéhány szerző csak igen nehezen sorolható be egyik vagy másik irányzatba. A fogalmak használatát — elterjedtségük mellett — az indokolhatja mégis, hogy valóban jelzik, mi áll az interpretációk középpontjában.

Az úgynevezett intencionalisták — a nevet némi szarkazmussal adta nekik Mason a funkcionista ellentábor részéről — a korlátlan hatalmi pozícióval rendelkező Hitler „intencióját”, programját, világnézetének hatását tartják a legfontosabb tényezőnek a totalitárius diktatúra működésében.⁵⁰ Eberhard Jäckel például már a Harmadik Birodalomról írott munkájának alcímében — „Egy világnézet végrehajtása (Vollzug)” — kifejezi, hogy milyen közvetlen kapcsolatot feltételez a hitleri világnézet és az uralom adott formája között.⁵¹ Azzal érvelve, hogy a Mein Kampf, s Hitler más korai programszerű megnyilvánulásainak szinte minden lényeges pontja megva-

lósult, a Harmadik Birodalom történetét Hitler elképzeléseinek és céljainak tudatos és tervszerű realizálásaként interpretálja. Véleménye szerint azt, hogy Hitler ideológiájának figyelembevétele kulcsfontosságú cselekedeteinek megértéséhez, leginkább talán radikális antiszemitizmusának gyakorlatba való átültetése példázza a világháború során. Az irányzat többi jellegzetes képviselője — Karl D. Bracher, Andreas Hillgruber, Klaus Hildebrand — szintén egyetért abban, hogy Hitler egyeduralma a Harmadik Birodalmat egy monokratikus, egyközpontú állammá tette. Ez nem azt jelenti, hogy Hitler tetszése szerint cselekedhetett, hanem azt, hogy hatalmát nem korlátozta semmiféle kollektív döntéshozatali mechanizmus.⁵² Hitler az utolsó pillanatig „vezér” maradt, s még uralmának késői időszakában sem a belső ellentmondásoknak, hanem a katonai vereségeknek eredménye volt a Führer szerepének csökkenése.⁵³

A kompetenciaviták és konfliktusok pusztá létezését persze az intencionalisták sem tagadják. Sőt, egyik legnevesebb exponensük, az említett Karl. D. Bracher igen korán, már az 50-es években leírta a náci uralmi rendszerben található kettősséget, a polikratikus és a monokratikus struktúrák egyidejű jelenlétét. Egyszersmind hangsúlyozta azonban, hogy ez nem jelentette Hitler központi szerepének megkérdőjelezését, ellenkezőleg, hiszen a „diktátor kulcspozíciója éppen a hatalmi csoportok és személyi kötődések áttekinthetetlen egymásmellettségén és egymáselleniségén alapult. Ezen az összeolvadáson nyugodott az ellenőrző és kényszerítő intézmények (Instanzen) növekvő hatékonysága is a totális rendőrállamban”.⁵⁴ A hatalmi funkciók antagonizmusát egyedül a Führer mindenható kulcspozíciója volt képes feloldani. Éppen egy ilyen helyzet létrehozása volt a gleichschaltolás végső szándéka. „Irányított káosz”-ról, mégpedig a Führer által irányított zűrzavarról lehetett szó csupán, ahol a polikrácia megannyi tünete a Hitler-abszolutizmus előfeltétele volt – állítja.

Hildebrand és Hillgruber diagnózisa is egybeesik ezzel. Az előbbi megfogalmazása szerint a „náci rezsimben létező kompetenciakáosz nem mond ellent Hitler akaratának, s politikája — ’végcéljai’ által meghatározott —, lényegében konzekvens voltának”,⁵⁵ sőt, az államszervezet „felaprózódása” döntően Hitler tudatos törekvéseinek, egy machiavellista „divide et impera” politika következményének tekinthető, tehát másodlagos jelenség a lényegében monokratikus rezsimben.⁵⁶ Hillgruber úgy véli, hogy a belpolitikai „zűrzavar”-ból téves volna általános következtetést levonni, hiszen „Hitler elsődlegesen külpolitikai programjának, s (...) fajideológiai, univerzál-antiszemita dogmájának megvalósítására koncentrált. Minden más — s ez azt jelenti, hogy a belpolitika egyéb területei is — közömbösek voltak számára...”⁵⁷ Így érvényesülhettek e szférákban a kompetenciaharcok következményei.

A klasszikus liberális historiográfia szempontjainak megfelelően az iskola képviselői úgy gondolják, hogy a történészeknek a rezsim bűneire kell kiemelt figyelmet fordítaniuk. Ehhez képest mellékesek a döntéshozatali folyamat anarchikus-polikratikus jellemzői, hiszen ezek a náci terrort semmiképpen sem enyhítették. Sőt egy ponton túl egyenesen félrevezető hangsúlyozásuk, mert elterelik a figyelmet a rendszer lényegéről.⁵⁸ Ezzel kapcsolatban igen élesen vetik fel a strukturalistákkal szemben a náci bűnök „elkenésének” (Verharmlosung) vádját. Hitlert már kortársai is alábecsülték hatalomrajutása előtt, az utókornak nem szabad újra elkövetni ezt a hibát – érvel Bracher. A revizionisták a polikrácia, az anonim társadalmi mechaniz-

musok előtérbe helyezésével lekicsinylik Hitler szerepét, s a Harmadik Birodalomról alkotott kép „normalizálása” során, alábecsülik a náciizmus totaliter jellegét, trivialisálják a náci rezsimet, ami több volt, mint egy egyszerű autokrata diktatúra. Ezt főként azért teszik, hogy a tradicionális társadalmi struktúrák fennmaradásának kiemelt jelentőséget tulajdonítsanak a Harmadik Birodalom működésében.⁵⁹

*

A funkcionalista–strukturális interpretáció hangsúlyozza a Harmadik Birodalom már említett kaotikus belső struktúráit, polikratikus vonásait, melyek következtében Hitlernek állandó kompromisszumokkal s radikalizációval kellett újra és újra biztosítania uralmát. Így „...tényleges uralma a gazdaság-, társadalom-, és kultúrpolitika területén igen korlátozott maradt, sőt gyakran nem is létezett”.⁶⁰ Maga a polikrácia fogalma több autonóm, egymással versengő uralmi centrumot jelent.⁶¹ Szigorúan meg kell különböztetni a pluralista rendszertől, amelyben az egyes társadalmi csoportok szabályozott módon egyenlítik ki egymás hatalmát: „a polikrácia az uralom azon állapotát jelöli, amely nem egy általánosan elismert alkotmányon nyugszik, hanem a mindenkor erőviszonyok ’vadnövekedésének’ eredményeként fejlődik.”⁶² A polikrácia-tézis szerint sem a Hitler és szűk környezetének uralkodó szerepéből kiinduló interpretáció, sem a „Führer” szerepét ugyan teljesen negligáló, de helyére a finánc-tőke legagresszívabb elemeinek diktatúráját helyező szovjetmarxista elmélet nem nyújt megfelelő magyarázatot, hiszen mindkettő monolitikus uralmi rendszert feltételez.

A funkcionalista szemlélet bizonyosan legnevesebb képviselője Martin Broszat, akinek „Der Staat Hitlers” (Hitler állama) című könyve — a számtalan résztanulmány ellenére — az irányzat máig egyetlen átfogó munkája a Harmadik Birodalomról.⁶³ Rajta kívül ki kell emelnünk Hans Mommsen nevét, akinél a funkcionalista szemlélet még határozottabb formában jelenik meg.⁶⁴ Közös álláspontjuk szerint nagy a veszélye annak, hogy „túlracionalizáljuk” Hitler politikáját, s ennek következtében magának a Harmadik Birodalomnak a működését is, melyet egyfajta „szervezett dezorganizáció” jellemzett. A kormányzati rendszer hagyományos működése egyre inkább megszűnt, a döntéshoztali mechanizmus felszabdaldódott, „adminisztráció nélküli politika”⁶⁵ jött létre. Szervezettség csak az egyes apparátusokon belül létezett, közöttük pedig a Hitler által is támogatott rivalizáció uralkodott.⁶⁶

Jellemzők ebből a szempontból a speciális feladatokra újra és újra létrehozott különhatóságok, melyek nem illeszkedtek a tradicionális kormányzati apparátusba. A párt és az állami végrehajtószervek mellett — főként 1937–38 után — egy sor újabb hatalmi centrum jött létre, melyek közvetlenül Hitlernek voltak alárendelve (pl. Vierjahresplan-hatóságok, autópályaépítések hatósága, Ribbentropp hivatala stb.). Az állami, félállami és pártszervek, jogkörök összeolvadása cseppfolyóssá tette az állam, társadalom és párt közötti határokat. A hiányzó koordinációnak gyakran súlyos következményei voltak a náci rezsim szempontjából is: a Kristályéjszaka például negatívan befolyásolta a Harmadik Birodalom külföldi megítélését.

A nemzetiszocialista uralom sajátossága azonban nem csak a polikratikus struktúra, hanem a rezsim dinamikája is, ami — vélik Mommsenék az intencionalistákkal ellentétben — nem Hitler világnézetének, vagy személyes akaratának, hanem

a tartalmatlan ideológia, s a polikrácia létének következménye volt. A koordinálatlan, felaprózódott döntéshozatali mechanizmus már önmagában hirtelen, gyakran elhibázott döntéseket eredményezett, s ezek további hasonlókat váltottak ki. Rendkívüli destruktív energiák szabadultak el: a náci állam mind radikálisabban reagált a saját maga által teremtett kényszerhelyzetekre. A „kumulatív radikalizáció” a háborúban és soha nem látott méretű népiirtásban nyilvánult meg, s a folyamat mindinkább kikerült a hatalmon lévők irányítása alól is, végül pedig feltartóztathatatlanul az önpusztítást eredményezte.

Az intencionalista megközelítéssel szemben Mommsen úgy véli, hogy a polikratikus struktúrák elsősorban a náci párt és vezetőinek konszolidált és kiszámítható hatalmi apparátus létrehozására való képtelensége következtében jöttek létre, s csak kisebb részben tudatos politika eredményei. Hitler eleve nem működhetett a monokrácia centrumaként, hiszen annyira kellett ügyelnie saját népszerűségének megtartására — mint hatalmának döntő forrására, s az egész rezsim integrációja szempontjából központi tényezőre —, hogy ez nagyban gátolta mozgásszabadságát.⁶⁷ Ezenkívül személyes adottságai — nem utolsósorban jellemző döntésképtelensége — is hozzájárultak a náci rezsim zűrzavaros belső struktúrájához.⁶⁸ Kormányzási módszere nem tette lehetővé számára az államügyek központi és szisztematikus kézbentartását, képtelen volt áttekinteni a különböző apparátusok, hivatalok sokaságát. A kezdeti néhány hónapban ugyan még rendszeresen résztvett a hivatali ügyek intézésében, azt követően azonban teljesen elhanyagolta azokat. Kitért rajta az utazási láz, folyamatosan Berlin–München–Obersalzberg között ingázott, a hivatali ügyekről legfeljebb a felvonulások, megnyitóbeszédok vagy alapkövetételek között referáltak neki.⁶⁹

E tényezőkhöz képest másodlagos, hogy a rendszerességet, kiszámíthatóságot a náci vezetők, s főként maga Hitler valóban személyes hatalmuk korlátjának tekintették, s az is, hogy Hitler közismerten vonzódott a szociáldarwinizmus gyakorlati alkalmazásához: a legtehetségesebb „alführerek” menetközbeni kiszелеktálása sajátos politikai filozófiája volt. A szociáldarwinista elveknek megfelelő pártintézményeket Hitlernek egyébként sem kellett újonnan létrehoznia, mert ezek már a hatalomrajutás előtt megtalálhatók voltak a pártban az egyedül a Fűhrernek alárendelt, speciális feladatokra létrehozott intézmények formájában. A náci párt csak választási szervezet volt, amely — eltérően a kommunista típustól — nem rendelkezett bürokratikus vezetői struktúrával, az egyes alszervezetek nagy cselekvési szabadsággal bírtak.⁷⁰

Hitler egyszerű haszonélvezője sem lehetett annak helyzetnek, amelyben olyan ellenőrizhetetlen hatalmi apparátusok alakultak ki, mint a Himmler vezette SS. A divide et impera taktikája potenciális veszélyt jelenthetett volna Hitler saját pozíciójára nézve, mert előfordulhatott, hogy a hatalmi verseny győzteseinek esetleg magának a Fűhrernek is megkérdőjelezi a hatalmát, s Hitler kényszerhelyzetbe kerülve esetleg csak a nyertéseket támogathatja.

A polikratikus struktúra Hitler környezete számára tág lehetőségeket biztosított az érdekvéonyesítésre. Számptalan esetben kimutatható, hogy a párt vezetői Hitler szakmai tájékozatlanságát kihasználva, az ő közreműködésével valósították meg azon céljaikat, melyeket a normális hivatali úton nem voltak képesek elérni. Robert Ley

például 1934 októberében a gazdasági minisztérium ellenállása miatt közvetlenül a Führerhez fordult a Munkafront hatáskörének jelentős kiterjesztését célzó rendelet-tervezetével. Hitler jóvá is hagyta azt, Schacht, Frick, sőt Hess csak utólag tiltakozhattak ellene, s mutathattak rá érvényes törvényekkel való ellentmondásaira. Ezek után egyetlen út maradt csupán: a végrehajtás elszabotálása.⁷¹

A strukturalisták nem tagadják Hitler ideológiájának jelentőségét, de úgy vélik, hogy a Führer — és párthívei — ideológiáját legfontosabb pontjaikra vonatkozóan sem szabad csupán primer módon értelmezni. A szimbolikus Führer-autoritás lényegesen nagyobb szerephez jutott a rezsim működésében, mint Hitler közvetlen irányító tevékenysége. Ennek megfelelően az ideológia sem cselekvési programként szolgált, hanem főként funkcionális jelentőséggel rendelkezett. A valódi, reális célok nélküli mozgalom igényelte a „végekép” biztosítását, a jövőhit erősítését, s így az ideológia az állandó politikai mobilizáció eszköze volt, egyfajta cselekvéspótlékot jelentett. Konkrétabban: Hitler szavainak elemzése azt mutatja, hogy központi célja, a keleti Lebensraum meghódítása 1939–40-ig jórészt csupán „egy ideológiai metafora funkcióját töltötte be, egy szimbólum volt az újabb és újabb külpolitikai aktivitás megindoklására, hogy a tökéletes nemzeti szabadság „végállapotát” elérjék...”⁷² A zsidóüldözés funkciója is hasonló: az állandó belső harc és a párt folyamatos mozgásának fenntartását szolgálta. Amikor Hitler a mozgalom kielégítése érdekében egyre inkább frázisai-ígéretei beváltására kényszerült, a mozgalom kifulladásra való veszéllyé vált, hiszen a zsidóság megsemmisítése az antiszemitizmus mint propagandaeszköz elvesztését is jelentette – véli Broszat, a háborús szakaszt illetően az akciók titkosságának ismeretében kevésbé meggyőzően.

Bár a Harmadik Birodalomról Broszat és Mommsen által alkotott kép alig tér el egymástól — mivel Hitlert mindketten főként a mozgalom és a náci ideológia „propagandistá”-jának, s nem hűvös fejű vezérének tartják —, interpretációjukban annyi különbség mégis kimutatható, hogy az utóbbi még engesztelhetetlenebbül képviseli álláspontját. Ennek kifejeződése, hogy összefoglaló értékelésében — szinte provokatívan, bár véleményét lényegét illetően máig fenntartva — Hitlert egy „gyakran bizonytalan, kizárólag saját presztízsenek, s személyes autoritásának megóvására ügyelő, környezete által a legerőteljesebben befolyásolt, sok tekintetben gyenge diktátor”⁷³-ként jellemzi, aki „részleges adottságok és extrém dilettantizmus keveréke”-ként⁷⁴ képtelen volt a rezsimben kialakuló káosz megszüntetésére.

Broszaték -a „Verharmlosung” már említett funkcionalista vádjára válaszolva megfordítják az érvelést: nem csupán félrevezetőnek tartják Hitler demonizálását, s a Harmadik Birodalom mesterséges racionalizálását, hanem a náci bűnök és bűnösök felmentésének is, hiszen ezáltal a felelősség túlnyomó részét Hitler viseli, noha a társadalom jelentős rétegei, például a gazdasági-katonai elit nyilvánvaló bűnrészesek voltak.

Broszat és Mommsen nem csupán a belpolitika terén, hanem a külpolitikában is relativizálja Hitler személyes befolyását.⁷⁵ A nácik által megszállt területek második világháborús történetének tapasztalatai kétségtelenül alátámasztják a polikrácia tézisé. Egy példával élve, Csehszlovákia feldarabolása és megszállása is ilyen körülmények között ment végbe. Az újonnan meghódított területeken a nácik sokkal szabadabban — pl. a bürokráciától sem korlátozottan — valósíthatták meg elképze-

léseiket,⁷⁶ így nem meglepő, hogy Neurath, a hivatalos Reichsprotektor megérkezése előtt egyes náci vezetők pl. Karl Hermann Frank olyan hatalmat építettek ki, melyet az csak hatalmas erőfeszítéssel volt képes ellensúlyozni. Így sikerült legalább a háború kitöréséig mérsékelnie az SS-komplexum (SD, Gestapo) szélsőségesen rasszista politikájának legkirívóbb megnyilvánulásait, melyek akadályozták az eredetileg a cseh lakosság együttműködésére alapozott elképzeléseinek megvalósulását.

A polikrácia-tézis a külpolitikában — ha lehet — még nagyobb vitát váltott ki, mint a belpolitikára vonatkozóan, aminek oka, hogy sok szerző — például K. Hildebrand — éppen a külpolitikai döntésekben megfigyelhető hatalmának alapján tulajdonít Hitlernek kiemelt szerepet.⁷⁷ A bírálatok alapján úgy tűnik, hogy a kompetenciaharcok szokásos tüneteire ellenére a külpolitika és a hadvezetés területén a többinél sokkal inkább érvényesült Hitler befolyása. Ebben nyilván közrejátszott, hogy a rendszeres hivatali munkával, a rendszeres döntéshozzájárítással szembeni averziója mindenekelőtt a belpolitikai ügyekben volt jellemző, a külpolitikai jelentéseket ellenben nagy odaadással tanulmányozta, s diplomáciai tárgyalásaira alaposan felkészült.

Más érvekkel, de ugyancsak a náci vezetés szűk külpolitikai mozgástere, mégpedig a külkapcsolatok gazdasági determináltsága mellett száll síkra Tim Mason több tanulmányában.⁷⁸ Úgy véli, hogy — főként az 1936–41 közötti időszakban — a német gazdaság feszültségei döntően meghatározták a külpolitikai-katonai döntéseket. Hitler rettegett az esetleges belső elégedetlenségtől, így az ellátási problémák okozta feszültségeket katonai-külpolitikai sikerekkel kívánta semlegesíteni. A masoni tétel egyöntetű visszautasításra lelt a történetírásban. Jost Dülffer jellemzőnek mondható kritikája szerint Mason eltúlozza a munkáselégedetlenség mértékét és jelentőségét. A háború kitörésének időpontját nem ez, hanem sokkal inkább a Németország számára kedvező nemzetközi erőviszonyok determinálták.⁷⁹

*

Valószínűleg ritkán fordul elő egy történészvitában, hogy az álláspontok a sokéves, sőt immár évtizedes, megszámlálhatatlan publikációban lecsapódó polémia, s a szintézis igényének többszöri megfogalmazódása ellenére is ilyen kevésbé közelednek. Sőt, a frontok olyannyira megmerevedni látszanak, hogy Gerhard Schreiber egyenesen az „ütésváltások ritualizálódásáról”⁸⁰ ír. Nyilvánvalóan közrejátszik ebben, hogy megkerülhetetlenül jelen vannak a Harmadik Birodalom megítélésének politikai-erkölcsi dimenziói is, jóllehet a szakmai kérdések önmagukban is elegendőek lennének a jelentős nézetkülönbségekhez, gondoljunk csak a jelzett történetfilozófiai problémákra. Így a konszenzusra a szokásosnál is kisebb a lehetőség.

Úgy tűnik, hogy az intencionalista interpretáció önmagában semmiképpen sem alkalmas a Harmadik Birodalom uralmi rendszerének magyarázatára. Az individuális cselekvés — mint Tim Mason megállapítja — nem válhat a történetírás alapvető kérdésévé: „Hitler nem lehet teljes vagy kielégítő magyarázat még saját maga számára sem.”⁸¹ A módszertani individualizmust nem indokolhatják a történelmi felelősség kérdésével összefüggő erkölcsi motívumok sem. Ha a történész a társadalmi-gazdasági-politikai változások Marx, Weber, Durkheim és utódaik által kidolgozott, komplexebb megközelítése mellett, s a módszertani individualizmus ellenében érvel,

nem oldozza fel az egyént az erköcsi felelősségét alól: „a történelmi magyarázat egy dolog, s a felelősség egy másik”⁸² — írja Mason.

Az individuum történelemalkító szerepére vonatkozó elméleti megfontolásokon túl a források sem bizonyítják, hogy Hitler egyszemélyben határozta volna meg a Harmadik Birodalom politikáját. Az intencionalista oldalról sokat hangoztatott tény, hogy Hitler politikai programjában annak kialakulásától az utolsó percig messzemenően az azonosságok domináltak, azt a kérdést veti fel, hogy ezek közül miért sikerült egyeseket megvalósítani, másokat pedig nem? Miért valósultak meg például a faji politika területén egyes, maguk a náci vezetők által is utópikusnak tartott programpontok, s miért kellett más, az ideológia szempontjából ugyancsak fontos területeken (pl. eutanázia, egyházüldözés) visszavonulniuk? Bár Hitler a külvilág előtt a mindenható „Führer”-ként jelent meg, kétségtelően megállapítható, hogy a fontos politikai döntések korántsem mindig Hitler elképzeléseinek megvalósítását jelentették, hanem a párt- és állami szervek kaotikus kompetenciaharcainak eredményeként jöttek létre. Hitler akaratával ugyan nyíltan senki sem szegülhetett szembe, rejtett módon azonban ez gyakran megtörtént.⁸³ Nyilvánvaló ez még akkor is, ha megdöbbentően csekély az a forrásanyag, mely Hitler indítékait expressis verbis elárulja, még olyan döntő fontosságú ügyekben is, mint az Endlösung. A források töredékessége nem elsősorban megsemmisülésük következménye, hanem szimptomatikus a Harmadik Birodalom döntéshoztali mechanizmusára vonatkozóan, annak felszabdaltsága, ad-hoc jellege, s Hitler szóbeli utasításokat előnyben részesítő kormányzási módszere tükröződik benne. Sok jel mutat arra, hogy Hitler maga is megértette, „nélkülözhetetlenségét” a Führer-kultusz adja, s nem az, ha egészében ellenőrzi a konfliktusokban bővelkedő döntéshoztali mechanizmust. Ellenkezőleg, a mítosz fenntartásához arra volt szükség, hogy csupán a legszükségesebb esetekben avatkozzon közbe.

Különösen nyilvánvalóak Hitler hatalmának korlátai azóta, hogy a náci uralmi rendszer vizsgálata új módszerekkel is megindult, s a felhőrégiók, a legfelső adminisztráció mellett a döntéshoztali folyamat egészének — pl. a törvényhozásnak — s a „mikroszintnek” a társadalomtörténeti kutatása is megkezdődött. Az utóbbi időben különösen megélnélt az „Alltagsgeschichte”, a mindennapi élet történetének feltárása, s ez a — persze korántsem problémátlan módszertanú — részdiszciplína mára egyértelműen megtalálta helyét a Harmadik Birodalom kutatásában.⁸⁴ Ezen, a regionális és helytörténeti kutatáshoz kapcsolódó „történelem alulról”-perspektíva révén szerzett empirikus adatok sokasága jelentősen hozzájárult a strukturalista-funkcionalista interpretáció további ténygyűjtéséhez.⁸⁵ A társadalomtörténeti kutatások szerint egy sor területen csak részleges lehetett a totaliter uralmi igények megvalósítása. „A lakosság politikai magatartásának pontos, empirikus vizsgálata ellentmond a totalitarizmuselméletek által inspirált elképzeléseknek, egy (...) »atomizált«, s ezáltal az indoktrinális erőszaknak tökéletesen kiszolgáltatott individuumról.”⁸⁶ Számtalan olyan önvédelmi mechanizmus létezett, mely bizonyos fokú autonómiát biztosított a társadalomnak, s ezáltal a központi, monolitikus irányítás e szférákban nem érvényesülhetett. Ezen új eredmények is ráirányítják a figyelmet arra, hogy megengedhetetlen a konkrét társadalmi viszonyok elemzése helyett az ideológiának

tulajdonítani kiemelt szerepet az interpretációban, miként ezt az intencionalista irányzat teszi.

Tagadhatatlan azonban az is, hogy a náci hatalmi berendezkedés dinamikája végül azt eredményezte, hogy Hitler egyre meghatározóbb szerephez jutott a döntéshozatalban, s világnézetének néhány központi elemét — a körülmények segítségével — gyakorlatba ültette át, illetve elkezdte megvalósításukat. Ian Kershaw joggal állapítja meg, hogy „az, ami a belpolitikában legalábbis a háború közepéig lejátszódott, a legtöbb esetben nem Hitler szándéka és akarata ellenére történt.”⁸⁷ A hosszú kések éjszakája jól illusztrálja, hogy Hitler ugyan gyakran engedte az események kifejlődését — e példában Röhм hatalmi törekvéseinek megjelenését —, adott esetben azonban képes és elég erős volt a cselekvésre. Ebben az értelemben tehát a mommseni „gyenge diktátor” kategória minden heurisztikus értéke ellenére sem adja vissza a valóságot, s jelzi, hogy az ad absurdum vezetett strukturalista megközelítés sem helytálló. Különösen kevésbé tűnik alkalmasnak a külpolitika interpretációjára, ahol a nemzetközi kutatás szerint leginkább érvényesült Hitler akarata.

JEGYZETEK

¹ Az írás egy hosszabb, a Harmadik Birodalom historiográfiáját tárgyaló munka része.

² Ld.: Martin Broszat: „Hitler-Tagebücher”: Original oder Fälschung? In: U6: Nach Hitler. Der schwierige Umgang mit unserer Geschichte. München 1986. 295–300.; Eberhard Jäckel: Rückblick auf die sogenannte Hitler-Welle. Geschichte in Wissenschaft und Unterricht 28 (1977) 695–710.

³ Dick Geary: Image and Reality in Hitler's Germany. European History Quarterly 19 (1989) 385.

⁴ Klaus Hildebrand: Nationalsozialismus oder Hitlerismus? In: Michael Bosch (Hg.): Persönlichkeit und Struktur in der Geschichte. Düsseldorf 1977. 55–61.

⁵ Karl-Dietrich Bracher: Zeitgeschichtliche Kontroversen um Faschismus, Totalitarismus, Demokratie. München 1976. 85.

⁶ Hans Mommsen: Adolf Hitler als „Führer” der Nation. Tübingen 1984. 20.

⁷ Sebastian Haffner: Anmerkungen zu Hitler. München 1978. 1.

⁸ Joachim Fest: Hitler. Frankfurt am M.–Berlin 1990. 697. (Első kiad.: 1973.)

⁹ Ld.: Werner Maser: Adolf Hitler. München-Esslingen 1974.; A hasonló szemléletű munkákra összefoglalóan lásd: Wolf-Rüdiger Hartmann: Adolf Hitler: Möglichkeiten seiner Deutung. Archiv für Sozialgeschichte XVI (1976) 586–602.

¹⁰ Konrad Heiden: Hitler. Budapest 1989.72. (Első kiadása: Adolf Hitler. Bd.1. Zürich 1936. Bd.2. Zürich 1937.)

¹¹ Heiden: Hitler i.m. 72.

¹² Heiden: Hitler i.m. 73.

¹³ Alan Bullock: Hitler. A study in tyranny. London 1960. 62.; Ugyanő újabban: Hitler and Stalin. Parallel Lives. London 1991.

¹⁴ Ld. pl.: Cornelius Schnauber: Wie Hitler sprach und schrieb? Frankfurt am M. 1972. 14.

¹⁵ Hermann Rauschning: Gespräche mit Hitler. Zürich 1940.

¹⁶ Bullock: Hitler i.m. 61.

¹⁷ Fest: Hitler i.m. 21.

¹⁸ Fest: Hitler i.m. 21.

¹⁹ Ld.: Wolfgang Michalka: Hitler im Spiegel der Psycho-History. Francia. Bd. 8. (1980) 595–611.

²⁰ Walter C. Langer: Das Adolf Hitler-Psychogramm. Wien-München-Zürich 1973. (angol eredetije: The Mind of Adolf Hitler. New York 1972.)

²¹ Rudolph Binion: „...dass ihr mich gefunden habt.” Stuttgart 1978. (Angol eredetije: Hitler among the Germans. New York 1976.)

²² Binion: „dass ihr mich ...” i.m. 12.

²³ Binion: „dass ihr mich ...” i.m. 32. s. köv.

²⁴ Binion: „dass ihr mich ...” i.m. 75.

- ²⁵ Binion: „dass ihr mich ...“ i.m. 57.
²⁶ Binion: „dass ihr mich ...“ i.m. 56.
²⁷ Binion: „dass ihr mich ...“ i.m. 168.
²⁸ Wolfgang Michalka: Wege der Hitler-Forschung. Quaderni di storia 8 (1978) 181.
²⁹ William Carr: Historians and the Hitler Phenomenon. German Life and Letters. Vol. XXXIV. (1980–1981) 266.
³⁰ Hans-Ulrich Wehler: Zum Verhältnis von Geschichtswissenschaft und Psychoanalyse. Historische Zeitschrift 208 (1969) 549.
³¹ Ld.: Sebastian Haffner: Anmerkungen zu Hitler. München 1978.
³² J. P. Stern: Hitler: Der Führer und das Volk. München 1978. 15. (Angol eredeti: Hitler. The Führer and the People. London 1975.)
³³ Gerhard Hirschfeld–Lothar Kettenacker (Hg.): Der „Führerstaat“: Mythos und Realität. Stuttgart 1981. 130.
³⁴ Ian Kershaw: Der Hitler-Mythos. Volksmeinung und Propaganda im Dritten Reich. Stuttgart 1980. 132.
³⁵ Kershaw: Der Hitler-Mythos i.m. 39.
³⁶ Ian Kershaw: The Führer Image and Political Integration. In: Gerhard Hirschfeld–Lothar Kettenacker (Hg.): Der „Führerstaat“ i.m. 139.
³⁷ Ld.: Ian Kershaw: The Führer Image and Political Integration: The Popular Conception of Hitler in Bavaria during the Third Reich. In: Hirschfeld–Kettenacker (Hg.): Der „Führerstaat“ i.m. 133–163.
³⁸ Kershaw: Der Hitler-Mythos i.m. 22.
³⁹ Ian Kershaw: Hitlers Popularität. In: Hans Mommsen–Susanne Willems (Hg.): Herrschaftsalltag im Dritten Reich. Düsseldorf 1988. 25.
⁴⁰ Ian Kershaw: Hitler and the Germans. In: Richard Bessel (Ed.): Life in the Third Reich. Oxford 1987. 52.
⁴¹ Ian Kershaw: The ‚Hitler Myth‘: Image and Reality in the Third Reich. Oxford 1987. 10.
⁴² Broszat: Nach Hitler i.m. 66.
⁴³ Hans-Ulrich Wehler: Geschichtswissenschaft heute. In: Jürgen Habermas (Hg.): Stichworte zur geistigen Situation der Zeit. Bd. 2. Frankfurt am M. 1979. 731.
⁴⁴ Ernst Fraenkel: The Dual State. New York 1941. (németül: Der Doppelstaat. Frankfurt am Main 1974.)
⁴⁵ Franz Neumann: Behemoth. Frankfurt am M. 1977. 21.
⁴⁶ Az uralomfogalomra ld. pl.: Peter Hüttenberger: Nationalsozialistische Polykratie. Geschichte und Gesellschaft 2 (1976) 421.
⁴⁷ Edward N. Peterson: The Limits of Hitler's Power. Princeton, N.J. 1969.; A német megszállás anarchikus vonásairól: Alexander Dallin: German Rule in Russia, 1941–1945. London 1957.
⁴⁸ Klaus Hildebrand: Das Dritte Reich. München 1987. 182.
⁴⁹ Ld.: Timothy Mason: Intention and Explanation. In: Hirschfeld–Kettenacker (Hg.): Der „Führerstaat“ i.m. 23–42.
⁵⁰ Példaértékűen lásd: Karl-Dietrich Bracher: Tradition and Revolution im Nationalsozialismus. In: Uő: Zeitgeschichtliche Kontroversen um Faschismus, Totalitarismus, Demokratie. München 1976. 62–78.; és Manfred Funke: Starker oder schwacher Diktatur? Hitlers Herrschaft und die Deutschen. Düsseldorf 1989.
⁵¹ Eberhard Jäckel: Hitlers Herrschaft. Vollzug einer Weltanschauung. Stuttgart 1986.; Ld. még Uő: Hitler's Weltanschauung. Entwurf einer Herrschaft. Tübingen 1969.
⁵² Ld. pl.: Jäckel: Hitlers Herrschaft i.m. 59.
⁵³ Dieter Rebentisch: Führerstaat und Verwaltung im Zweiten Weltkrieg. Stuttgart 1989. 533–534.
⁵⁴ Karl-Dietrich Bracher: Stufen totalitärer Machtergreifung. Vierteljahreshefte für Zeitgeschichte 42 (1956) ; Ld. még ugyanerre: Uő: Zeitgeschichtliche Kontroversen i.m. 64.; és a klasszikus munkát: Karl D. Bracher – Wolfgang Sauer – Gerhard Schulz: Die nationalsozialistische Machtergreifung. Köln 1962.
⁵⁵ Klaus Hildebrand: Monokratie oder Polykratie? Hitlers Herrschaft und das Dritte Reich. In: Hirschfeld–Kettenacker (Hg.): Der „Führerstaat“ i.m. 77.
⁵⁶ Ugyanerre lásd: Alan Milward: Der Einfluss ökonomischer und nicht-ökonomischer Faktoren auf die Strategie des Blitzkrieges. In: F. Forstmeier–Hans-Erich Volkmann (Hg.): Wirtschaft und Rüstung am Vorabend des Zweiten Weltkrieges. Düsseldorf 1975. 197.; és még nyomatékosabban: Sebastian Haffner: Anmerkungen i.m. 58.

- ⁵⁷ Andreas Hillgruber: Endlich genug über Nationalsozialismus und Zweiten Weltkrieg? Düsseldorf 1982. 28.
- ⁵⁸ Bracher: Zeitgeschichtliche Kontroversen i.m. 64.
- ⁵⁹ Bracher: Zeitgeschichtliche Kontroversen i.m. 62.; Hildebrand: Monokratie i.m. 77.
- ⁶⁰ Peter Hüttenberger: Nationalsozialistische Polykratie. Geschichte und Gesellschaft 2 (1976) 417–442.
- ⁶¹ A tudományos köztudatban a fogalom Peter Hüttenberger alapvető tanulmánya nyomán terjedt el: Nationalsozialistische Polykratie i.m.; Ld. még: Uő: Die Gauleiter. Stuttgart 1969.; Kritikájára ld. pl.: Klaus Hildebrand: Hitlers Ort in der Geschichte des preussisch-deutschen Nationalstaates. Historische Zeitschrift 217 (1973) 597–600.
- ⁶² Hüttenberger: Nationalsozialistische Polykratie i.m. 421.
- ⁶³ Martin Broszat: Der Staat Hitlers. München 1969.
- ⁶⁴ Ld. pl.: Hans Mommsen: Adolf Hitler als „Führer“ i.m. Uő: National Socialism: Continuity and Change. In: Walter Laqueur (Ed.): Fascism. A Reader's Guide. Harmondsworth 1979. 151–192.; Uő: Ausnahmezustand als Herrschaftstechnik des NS-Regimes. In: Manfred Funke (Hg.): Hitler, Deutschland und die Mächte. i.m. 30–45.
- ⁶⁵ Mommsen: National Socialism i.m. 179–210.;
- ⁶⁶ Hans Mommsen: Hitlers Stellung im nationalsozialistischen Herrschaftssystem. In: Hirschfeld – Kettenacker (Hg.): Der „Führerstaat“ i.m. 43–72.
- ⁶⁷ Ian Kershaw: Hitler and the Germans. In: Bessel (Ed.): Life in the Third Reich i.m. 55.
- ⁶⁸ Hans Mommsen: Beamtentum im Dritten Reich. Stuttgart 1966. 10.
- ⁶⁹ Hans-Ulrich Thamer: Verführung und Gewalt, 1933–1945. Berlin 1986. 343.; Broszat: Der Staat Hitlers i.m. 355. s. köv.
- ⁷⁰ Mommsen: Hitlers Stellung i.m. 51.
- ⁷¹ Thamer: Verführung und Gewalt i.m. 344.
- ⁷² Martin Broszat: Soziale Motivation und Führer-Bindung des Nationalsozialismus. Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte 1970. 408.
- ⁷³ A funkcionalista interpretáció locus classicus-a: Hans Mommsen: Nationalsozialismus. In: Sowjetsystem und demokratische Gesellschaft. Bd. IV. Freiburg 1971. 702.; Ld. még: Uő: Beamtentum im Dritten Reich. Stuttgart 1966. 98.
- ⁷⁴ Mommsen: Hitlers Stellung i.m. 66. s. köv.
- ⁷⁵ Erre ld. pl.: Broszat: Soziale Motivation i.m. 392.
- ⁷⁶ John Hiden–John Farquharson: Explaining Hitler's Germany. London 1983. 76–77.
- ⁷⁷ Klaus Hildebrand: Nationalsozialismus ohne Hitler? Geschichte in Wissenschaft und Unterricht 1980. 289.; Uő: Innenpolitische Antriebskräfte der nationalsozialistische Aussenpolitik. In: Sozialgeschichte heute. Göttingen 1973. 647. s. köv.
- ⁷⁸ Az angol szerző váltakozva Tim illetve Timothy Masonként használja nevét. Mason: Sozialpolitik i.m.; Uő: Innere Krise und Angriffskrieg. In: Forstmeier–Volkman (Hg.): Wirtschaft und Rüstung i.m. 158–188.
- ⁷⁹ Jost Dülffer: Der Beginn des Krieges 1939. Geschichte und Gesellschaft 2 (1976) 443–470.
- ⁸⁰ Gerhard Schreiber: Hitler. Interpretationen. Darmstadt 1984. 265.
- ⁸¹ Tim Mason: Intention and Explanation. In: Hirschfeld – Kettenacker (Hg.): Der „Führerstaat“ i.m. 30.
- ⁸² Mason: Intention and Explanation i.m. 30.
- ⁸³ Ian Kershaw: Der NS-Staat. Reinbek bei Hamburg 1988.
- ⁸⁴ Alltagsgeschichte der NS-Zeit. Neue Perspektive oder Trivialisierung? München 1984.
- ⁸⁵ Hiden–Farquharson: i.m. 72–73.; A legnagyobb vállalkozás e területen: Martin Broszat u.a. (Hrsg.): Bayern in der NS-Zeit. 6 Bände. München 1977–1983.
- ⁸⁶ Norbert Frei: Der Führerstaat. München 1987. 167.
- ⁸⁷ Kershaw: Der NS-Staat i.m. 163.

125 ÉVES A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT

Ünnepi ülészak

1992. november 2–3-án a Magyar Történelmi Társulat fennállásának 125. évfordulója alkalmából az MTA Kongresszusi termében ünnepi ülészakot rendezett. A konferencia témája a magyar és a szomszéd országok történetírásának összehasonlító elemzése volt. E témával való foglalkozás már a társulat hagyományai közé tartozik. Ezek közül idézett fel néhányat elnöki megnyitójában *Kosáry Domokos*, az MTA elnöke.

1867-ben a társulat első közgyűlését Horváth Mihály elnök nyitotta meg. Beszédében a társadalom egészséges történeti tudatának alakítását — mint a társulat legfontosabb feladatát — egy rangra helyezte a történeti kutatással, a szakmai munkával. *Kosáry Domokos* kiemelte, hogy a társadalom ilyen típusú szolgálatára korunkban és térségünkben — ahol egyre gyakrabban fordul elő a történeti gondolkodásmód racionális szintről indulati szintre való visszaesése — még inkább szükség van. Horváth Mihály a 19. századot a nemzetiség századaként jellemezte. A 20. század végén — a Szovjetunió felbomlása, új nemzeti önállósodási törekvések hevében — lendületet kaptak Kelet-Közép-Európa nemzetiségi problémái. Horváth Mihály 125 évvel ezelőtti előadásában a nemzeti fejlődés korlátaként jellemezte azt a helyzetet, ha a nemzetiség mint cél jelenik meg, s nem mint a továbblépés egyik eszköze. A 20. század nyelvére lefordítva ez azt jelenti, hogy a nemzetállam koncepcióját, az állam szuverenitását bizonyos fokig korlátozni szükséges (nemzetközi normák, szabályok által), s a feszültségforrások kiküszöbölése érdekében az országokon belül ki kell alakítani a kollektív kisebbségi jogok rendszerét — mondta megnyitójában az MTA elnöke.

A Magyar Történelmi Társulat másik hagyományos eszméjét gr. Mikó Imre fejtette ki az első választmányi ülésen: a magyar történetírás nem működhet elszigetelten, csak szoros kapcsolatban a szomszéd népek történetírásával. Ezt a célt erősítette az 1940-ben — a társulat égisze alatt — megalakult Kelet-Közép-Európát kutató szekció, mely a Teleki Intézet és a Történettudományi Intézet bázisát jelentette e témában, egészen 1949. évi megszűntetéséig.

A Történelmi Társulat ma is feladatának vallja e hagyományok továbbfolytatását, az egészséges, elfogulatlan, egymás tiszteletére építő történeti gondolkodás képviselését a nagyközönség felé — zárta megnyitóját *Kosáry Domokos*.

A tanácskozás első témaköre — a beköszöntő előadás vezérgondolatát folytatva —: „Magyar történetírás — kitekintés a szomszéd országok történetírására” címet viselte. Öt előadás hangzott el az első nap délelőttjén, melyek a szláv történetírás jellegzetességeit foglalták csokorba.

9

